

Wstęp

Tematem niniejszej pracy jest przedstawienie całościowego obrazu elity władzy na Górnym Śląsku w okresie Cesarstwa Niemieckiego (1871–1918). Temat ten stanowi jedną z poważniejszych luk badawczych w historiografii zajmującej się drugą połową XIX i początkiem XX wieku na Górnym Śląsku. Praca ta jest pokłosiem obronionej w 2016 roku na Uniwersytecie Śląskim dysertacji doktorskiej pt. *Prezydenci i landraci w rejencji opolskiej. Elity władzy na Górnym Śląsku w okresie II Cesarstwa Niemieckiego*. Problematyka elit regionalnych w odniesieniu do niemieckiego Górnego Śląska podjęta została w zasadzie tylko przez prof. Ryszarda Kaczmarka w książce *Pod rządami gauleiterów. Elity i instancje władzy w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*¹. Niniejsza praca stanowi tematyczne nawiązanie do tych badań w kluczowym dla rozwoju regionu okresie jego industrializacji i modernizacji.

Celami badawczymi publikacji były: ukazanie przebiegu karier urzędniczych członków regionalnej elity władzy na Górnym Śląsku w okresie II Cesarstwa Niemieckiego, opisanie praktycznego wykonywania przez członków tej elity swoich obowiązków służbowych, dokonanie socjohistorycznej analizy ilościowej i jakościowej grupy wyższych urzędników, przedstawienie i ocena wpływu administracji na specyficzne dla Górnego Śląska procesy i zjawiska. Wskazane cele badawcze zamierzano osiągnąć poprzez zweryfikowanie tezy badawczej, zgodnie z którą rejencja opolska – ze względu na to, że była szczególnym w zarządzaniu terenem – wymagała pod pewnymi względami specjalnego doboru osób piastujących ważne stanowiska administracyjne.

Projekt dotyczący badań nad elitą władzy na Górnym Śląsku w okresie wilhelmińskim jest pracą z pogranicza historii społecznej (*Sozialgeschichte*) i historii administracji (*Verwaltungsgeschichte*). To osadzenie problematyki na styku dwóch dziedzin nauki historycznej narzuca wybór odpowiednich dla projektu założeń metodologicznych – konieczne jest skorzystanie z teorii elit (Gaetano

---

¹ R. KACZMAREK: *Pod rządami gauleiterów. Elity i instancje władzy w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*. Katowice 1998.

Mosca, Vilfredo Pareto, Harold Dwight Lasswell, Charles Wright Mills). W metodologii pracy posłużono się zarówno metodą indukcyjną (zastosowaną przy badaniach kwantytatywnych dotyczących cech urzędników), jak i dedukcyjną (przy tworzeniu narracji dotyczącej wpływu elity władzy na zjawiska i procesy występujące na Górnym Śląsku).

Niniejsza praca oparta jest na teorii elit, sformułowanej przez G. Moscę w książce pt. *Teorica dei governi* wydanej w 1884 roku. Kontynuatorem tej koncepcji był V. Pareto, który wprowadził ponadto pojęcie „cyrkulacji elit”, zgodnie z którym każda elita dochodząca do władzy po pewnym czasie staje się niezdolna do pełnienia swojej funkcji i ustępuje kolejnej elicie². Badania klasyków kontynuowano potem w wielu krajach, także w obszarze rozważań historycznych. Maria Kolabińska w pracy pt. *La circulation des elites en France* zajmowała się procesem krążenia elit we Francji od czasów Karolingów, natomiast Robert Michels w dziele *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie* analizował problematykę elit kształtujących się w partiach politycznych³. Badania nad elitami w późniejszym czasie prowadzili również: Carl Mannheim, Frank William Taussig, Carl Joslyn, William Lloyd Warner, Paul Lunt i wielu innych.

Niniejszy rys przedstawicieli elit władzy powstał jednak na podstawie koncepcji „socjologii rozumiejącej”, na bazie której niemiecki socjolog Max Weber tłumaczył zjawisko biurokracji. Przyjmował on, że „w zachowaniach ludzkich [...] występują, podobnie jak we wszystkich procesach, zależności i regularności przebiegu. Tym jednak, co właściwe jest ludzkiemu zachowaniu [...], są zależności i regularności, których przebieg można w sposób zrozumiały wytłumaczyć”⁴. Na gruncie tej teorii niemiecki socjolog stworzył pojęcie tzw. typu idealnego, mające służyć logicznemu porządkowaniu danego zbioru przedmiotów lub zjawisk poprzez porównywanie ich z elementami uznanymi za typy idealne w obrębie określonego zbioru⁵.

Biurokrację jako typ idealny najpełniej M. Weber scharakteryzował w swoim monumentalnym dziele *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*⁶. W rozdziale pt. *Typy panowania* socjolog wyróżnił tzw. czyste typy panowania, do których zaliczył panowanie mające charakter racjonalny, tradycyjny i charyzmatyczny⁷. W Niemczech cesarskich obowiązującym typem panowania,

² J. SZTUMSKI: *Elity. Ich miejsce i rola w społeczeństwie*. Katowice–Warszawa 2003, s. 37.

³ R. MICHELS: *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*. Stuttgart 1925.

⁴ Cyt. za: M. WEBER: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen 1973, s. 427. Jeśli nie wskazano inaczej, tłumaczenia cytatów obcojęzycznych są mojego autorstwa.

⁵ Zob. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Typologia>.

⁶ M. WEBER: *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*. Przeł. D. LACHOWSKA. Warszawa 2002.

⁷ Panowanie racjonalne opiera się na wierze w legalność ustanowionego porządku i prawa wydawania poleceń przez osoby powołane do sprawowania władzy – tym samym jest to tzw. panowanie legalne. Panowanie typu tradycyjnego oparte jest na wierze w świętość istniejących od dawna tradycji oraz prawomocność obdarowanych przez nie autorytetem osób. W panowaniu

według typologii M. Webera, było panowanie racjonalne (legalne) z biurokratycznym sztabem administracyjnym. Była to zdaniem socjologa najbardziej nowoczesna forma rządzenia. Za podstawę legalnego sprawowania władzy uchodzi jednocześnie obowiązywanie następujących zasad: 1) możliwe jest racjonalne ustanowienie prawa, które będzie uznawane przez wszystkich mieszkańców danego terytorium, oraz 2) istnieją reguły mające zastosowanie w określonym przypadku dzięki istnieniu wymiaru sprawiedliwości. Prowadzi to niemieckiego socjologa do stwierdzenia, że „typowy legalny pan [...], gdy zarządza i zarazem rozkazuje, sam z kolei jest posłuszny bezosobowemu porządkowi, na który orientuje swe rozporządzenia”⁸.

Racjonalne panowanie opiera się na nieustannym załatwianiu spraw urzędowych w ramach ustalonych kompetencji. W systemie tym panuje zasada hierarchii urzędowej, która określa porządek stałych organów kontrolujących i nadzorujących dla każdej instancji. Przysługuje tu obywatelom prawo złożenia odwołania lub skargi na władze niższe władzom zwierzchnim. Kontakt władza – obywatel w tym systemie odbywa się w zgodzie z regułami technicznymi i normami, których zastosowanie przez urzędników wymaga fachowego przeszkolenia związanego z odpowiednim wykształceniem⁹.

Oparcie funkcjonowania urzędu na racjonalnych przesłankach powoduje oddzielenie sztabu administracyjnego (urzędników) od środków administrowania i dostarczania, które urzędnicy otrzymują w postaci naturalnej i pieniężnej, i są zobowiązani do rozliczenia się z nich. Natomiast inną regułą płynącą z racjonalności stanowi wykluczenie jakiegokolwiek zawłaszczania stanowiska urzędowego przez osobę, która je piastuje. Ograniczenie to wynika w pewien sposób z zasady „prawa do urzędu”, jak to jest np. w przypadku sędziów. Jeszcze

---

charyzmatycznym – trzecim z typów M. Webera – posłuszeństwo przekazywane jest poprzez istniejący, legalny porządek rzeczy określający przełożonego – w jego ramach powstają legalne rozporządzenia w obrębie prawa. Por. ibidem, s. 160.

⁸ Cyt. za: ibidem, s. 162. W tym miejscu należy zaznaczyć, że w opinii części socjologów organizacji teoria M. Webera może być tylko w ograniczonym stopniu wykorzystywana w opisywaniu zjawisk historycznych. Niemiecki socjolog faktycznie odrzucił zorientowanie swojej teorii na sposób funkcjonalistyczny, gdyż uważał, że jest to nie do pogodzenia z socjologią rozumiejącą. W teorii biurokracji M. Webera brakuje przede wszystkim uwzględnienia elementów nieformalnych w opisie jej struktury, jej celowości oraz kontaktów z otoczeniem. Nie można jednak zarzucać uczonemu niewiedzy o złożoności biurokracji. Niemieckiemu socjologowi chodziło raczej o ukazanie pewnego schematu funkcjonowania administracji, a nie o oddanie jak najpełniejszego obrazu rzeczywistości. Inny zarzut, jaki stawia się teorii M. Webera, polega na braku analizy biurokracji w kontekście pojęcia elity władzy. Uczony twierdził, że władza i administracja są pojęciami tożsamymi (w przeciwieństwie np. do Karola Marksa i Henriego de Saint-Simona). Można zgodzić się z poglądem M. Webera na ten temat, trzeba jednak również sięgnąć – właśnie z powodu zignorowania przez niemieckiego socjologa pojęcia elity władzy – do samej teorii elit. Por. R. MAYNTZ: *Max Weber Idealtypus der Bürokratie und die Organisationssoziologie*. „Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie” 1965, Jg. 17, s. 493-502.

⁹ M. WEBER: *Gospodarka i społeczeństwo...*, s. 162.

jedną zasadę stanowi dokumentowanie działalności administracji, przy czym wszelkie rozporządzenia i zarządzenia powinny mieć formę pisemną. Akta wraz z bieżącą działalnością urzędników tworzą tzw. biuro, które stanowi rdzeń nowoczesnego działania państwa¹⁰.

M. Weber przechodzi w dalszej części swojej pracy do przedstawienia idealnej, jego zdaniem, formy panowania legalnego (racjonalnego) – sprawowania rządów za pomocą biurokratycznego sztabu administracyjnego. Sztab ten składa się z pojedynczych urzędników „osobiście wolny[ch], posłuszny[ch] wyłącznie rzeczowym obowiązkom urzędowym”¹¹. Urzędnicy funkcjonują w ustalonej hierarchii urzędowej, posiadają trwałe kompetencje, jak również kwalifikacje fachowe, w idealnym przypadku potwierdzone egzaminem i poświadczone przez dyplom. Zatrudniani są na zasadzie kontraktu, w wyniku wolnej selekcji, a także traktują swój urząd jako jedyny lub główny zawód. Możliwość awansowania warunkowana jest wysługą lat lub osiągnięciami, a także oboma tymi czynnikami w zależności od uznania przełożonych. Urzędnik podlega ścisłej, jednolitej dyscyplinie urzędowej oraz kontroli.

Podsumowując rozważania dotyczące panowania racjonalnego, niemiecki socjolog zauważa, że biurokrację cechuje dążenie do kilku tendencji, a mianowicie: niwelacji (rekrutacja spośród osób odznaczających się najwyższymi fachowymi kompetencjami), plutokratyzacji (możliwie długie szkolenie fachowe) oraz formalistycznej bezosobowości¹². Charakteryzuje biurokrację z jednej strony formalizm, a z drugiej skłonność urzędników do materialno-uitylitarne traktowania swoich zadań jako administracyjnych, mających służyć uszczęśliwieniu podległych obywateli. To ostatnie przejawiało się w skłonności do pisania wielu regulaminów.

M. Weber uważa biurokrację za idealny typ organizacji. W niniejszej pracy koncepcja „typu idealnego” została wykorzystana do stworzenia modelu „idealnego” czy też typowego członka administracyjnej elity władzy na Górnym Śląsku w badanym okresie. Niemiecki socjolog wyróżnia rozmaite rodzaje typów idealnych¹³. Typ idealny biurokracji pruskiej na Górnym Śląsku rozumiany był przez osoby kierujące jego administracją jako „historyczny typ idealny”. „Ogólnosocjologiczny typ idealny biurokracji” dotyczył raczej biurokracji jako formy organizacyjnej.

---

¹⁰ Ibidem, s. 163.

¹¹ Cyt. za: ibidem, s. 164.

¹² Ibidem, s. 168.

¹³ Są to: ogólne socjologiczne typy idealne (odnoszące się do zjawisk i struktur występujących w różnych epokach, kulturach i rodzajach społeczeństw, np. biurokracja), typy idealne działania (stworzone w odniesieniu do działania, oparte na motywach działającego przedmiotu), strukturalne typy idealne (odnoszące się do przyczyn i efektów działań społecznych i tworzące pewną obrazującą rzeczywistość, np. idealne typy panowania) oraz historyczne typy idealne (mające pomóc w opisie i analizie zjawisk występujących w określonych epokach historycznych, w konkretnych ramach czasowych).

Według M. Webera byt idealny jest utopią, nie może być nigdzie stwierdzony empirycznie. Może za to być wyprowadzony indukcyjnie z realnego, empirycznego świata. Rzeczywistością historyczną, z której wyprowadzamy typ idealny w odniesieniu do biurokracji, są XIX-wieczne Prusy, a więc scharakteryzować należy w następnej kolejności rozwój biurokracji pruskiej.

Jednym z najwybitniejszych niemieckich badaczy historii społecznej był żyjący na przełomie XIX i XX wieku niemiecki historyk Otto Hintze, należący do tego samego pokolenia, co Max Weber¹⁴. Czas dorastania obu przypadła na pierwsze lata istnienia Cesarstwa Niemieckiego, co napawało ich ogromną dumą¹⁵. W centrum zainteresowań O. Hintzego do 1914 roku była administracja i ustrój Prus, przede wszystkim w wiekach XVII i XVIII¹⁶. Zajmował się również kwestią, w jakim stopniu monarchia i biurokracja w okresie *ancien régime'u* były motorem modernizacji społecznej. Na bazie tych założeń ukształtowały się poglądy O. Hintzego na temat biurokracji w okresie Cesarstwa Niemieckiego. To one stały się elementami idealnego typu biurokracji stworzonego później przez M. Webera, według którego status urzędnika charakteryzowały: stosunek wierności względem państwa (w odróżnieniu od osób pracujących na podstawie umowy o pracę), mianowanie jako sposób rekrutacji, dożywotność piastowania urzędu, bezpieczeństwo zatrudnienia, przede wszystkim jednak prymat obowiązków urzędowych nad prywatnymi interesami gospodarczymi. O. Hintze nie uwzględnił jednak trzech aspektów opisanych później przez M. Webera: hierarchicznej struktury urzędów, rozwiniętej specjalizacji oraz fachowego wykształcenia, jako warunków *sine qua non* objęcia większości urzędów. Za cnoty urzędnicze niemiecki historyk uznawał tylko: prawość, obowiązkowość, bezinteresowność, pilność oraz łagodność¹⁷.

Szczególnie interesująca wydaje się być praca O. Hintzego pt. *Der Beamtenstand*, opublikowana w 1911 roku, a więc pod koniec badanego okresu, w której przyznał, że stan urzędniczy nie był wówczas traktowany jako zjawisko społeczne, lecz jako część administracji państwowej. Przez samo to pojęcie rozumiał nie tylko urzędników państwowych, ale i inne osoby pełniące funkcje zwierzchnicze, np. duchownych, nauczycieli, a nawet tzw. urzędników prywatnych. W swojej pracy zwracał uwagę na historyczne ukształtowanie się kilku charakterystycznych aspektów urzędniczych, takich jak: geneza urzędów, rozwój

¹⁴ M. Weber urodził się w 1861 roku, a O. Hintze w 1864 roku.

¹⁵ J. KOCKA: *Otto Hintze, Max Weber und das Problem der Bürokratie*. HZ 1981, Bd. 233, H. 1, s. 65.

¹⁶ O. Hintze traktował Prusy jako przypadek nadający się do porównania z innymi krajami europejskimi. Dążył przy tym do opisanie historii administracji ogólnoeuropejskiej. Por. *ibidem*, s. 69.

¹⁷ O. HINTZE: *Der Beamtenstand*. In: *Soziologie und Geschichte. Gesammelte Abhandlungen zur Soziologie, Politik und Theorie der Geschichte*. Göttingen 1964, s. 66–77; J. KOCKA: *Otto Hintze, Max Weber...*, s. 70–71.

prawa urzędniczego, pochodzenie społeczne urzędników, sposób ich wynagradzania oraz ich prawo do emerytury.

Przywoływany badacz przytaczał funkcjonujące od dawna zarzuty stawiane urzędnikom, jakoby byli oni niesamodzielni, rutyniarscy i bezduszni. Jednym z największych krytyków urzędników był baron Heinrich Friedrich Karl vom und zum Stein, który szydził z opłacania przez magistraty miast urzędników „nieznających ziemi, na jakiej mieli pracować, siedzących całymi dniami w biurach, pobierających pierwszego dnia miesiąca całą swoją wypłatę z kas państwowych”¹⁸. Innym zarzutem odnoszącym się do rzeczywistości początku XX wieku była kwestia zbyt dużej liczby urzędników, która miała być „grobem dla wolnej osobowości i ducha przedsiębiorczości oraz samodzielności”. O. Hintze brał tutaj w obronę administrację niemiecką, twierdząc, że liczba urzędników nie jest większa niż potrzeby państwa niemieckiego¹⁹.

O. Hintze był wielbicielem administracji pruskiej. Uważał, że w wyniku ukształtowanej w Prusach tradycji już od dłuższego czasu najlepsze i najzdolniejsze jednostki były zatrudniane w administracji. Nic nie prześcigało ich talentu, samodzielności w działaniu oraz tzw. ducha urzędniczego. Jego zdaniem urzędnicy byli więc: „produktem polityczno-wojskowego wychowania naszego narodu od czasów Wielkiego Elektora nie do przecenienia”²⁰.

Wiązało się to z jego poglądami na temat ustroju Prus. Niemiecki historyk był zwolennikiem ustroju panującego przed wprowadzeniem monarchii konstytucyjnej w 1850 roku, czyli monarchii absolutnej. Był on przeświadczony, że taka forma rządów ma przewagę nad parlamentaryzmem tworzącym grunt dla walczących ze sobą partii politycznych oraz grup interesów. Uważał się za zwolennika poglądu kanclerza barona Karla Augusta Hardenberga o „instytucjach demokratycznych pod rządami monarchicznymi”²¹, uważając, że reformy demokratyczne niosą za sobą wzmocnienie solidarności wewnętrznej i międzynarodowej pozycji państwa niemieckiego. Publicznie zaczął krytykować ustrój panujący w Niemczech dopiero pod koniec I wojny światowej²². Jego zdaniem biurokratyczna struktura państwa niemieckiego była zbutwiała i hamowała działalność jednostek. Sądził ponadto, że ukryte wpływy partyjne oddziaływały negatywnie na efektywność rządów.

---

¹⁸ Niemiecki badacz pisał: „[...] die Land und Leute nicht kennen, mit denen sie zu tun haben, die tagaus tagein in ihren Büros sitzen, pünktlich jeden Ersten des Monats ihr Gehalt aus der Staatskasse erheben und im übrigen schreiben, schreiben, schreiben”. O. HINTZE: *Der Beamtenstand...*, s. 117.

¹⁹ „Es wird schwer sein, die Behauptung zu beweisen, daß die Zunahme des staatlichen Beamtentums bisher schon zu stark gewesen sei. Mit der wachsenden Staatsstätigkeit, mit der zunehmenden Spezialisierung der Berufe ist auch eine Ausdehnung und Verfeinerung des Beamtenapparats bis zu einem gewissen Grade notwendig verbunden”. Ibidem, s. 121.

²⁰ Cyt. za: J. KOCKA: *Otto Hintze, Max Weber...*, s. 72.

²¹ Cyt. za: ibidem, s. 74.

²² Ibidem, s. 73.

Tymi poglądami O. Hintze zbliżył się do promotorów reformy państwowej, do których należeli tacy politycy, jak: Gustav Friedrich von Schmoller, Hans Delbrück, Friedrich Meinecke oraz Ernst Troeltsch. O. Hintze, w odróżnieniu od M. Webera, nie namawiał do zwiększonego udziału parlamentu w rządach, lecz bronił systemu przedparlamentarnego. Po upadku monarchii wycofał się w ogóle z komentowania wszelkich spraw ustrojowych, nie utożsamiając się z nowym, republikańskim państwem niemieckim²³.

Badania nad elitami prowadzone po zakończeniu II wojny światowej przez takie osoby, jak Harold Dwight Lasswell, Charles Wright Mills, Wolfgang Zapf oraz Dietrich Herzog²⁴, miały charakter normatywny (skoncentrowany na teoretycznych conceptach elity, nawiązujący do istniejących teorii elit) lub opisowy (prezentujący społeczno-demograficzną charakterystykę konkretnych elit będących obiektem badań). Istnieje również trzeci typ badań, o charakterze normatywno-opisowym, rozwijający teorię elit na podstawie analizy materiału socjograficznego. Ten ostatni typ badań odwołuje się również do marksizmu jako metody wyjaśnienia zjawisk społecznych²⁵.

Jednym z najważniejszych ośrodków badających elity w Niemczech z punktu widzenia socjologicznego z marksistowską metodą badawczą był Institut für Sozialforschung we Frankfurcie nad Menem, znany jako tzw. szkoła frankfurcka. Należeli do niej przede wszystkim Theodor Adorno, Max Horkheimer oraz Friedrich Pollock. Szkoła ta próbowała łączyć teorię Karola Marksa z psychoanalizą, uważając, że są one komplementarne. Narzuca to z góry metodę badawczą. Badając grupę, sięgamy do materializmu dialektycznego i sytuujemy rozważania w historii klas (używając tzw. materializmu historycznego). Jeżeli odpowiedzi na pytania badawcze szukamy w pojedynczych biografiach członków elity, które stanowią zbiór fenomenów w ujęciu fenomenologicznym, to wykorzystujemy do tego psychoanalizę, zarówno tę klasyczną Zygmunta Freuda, jak i metody Carla Gustava Junga czy Karin Horney.

Po II wojnie światowej w Niemczech powstał jeszcze inny nurt badań historyczno-socjologicznych – tzw. *Sozialgeschichte*, który koncentrował się właśnie na badaniach elit władzy II Cesarstwa Niemieckiego, Republiki Weimarskiej oraz III Rzeszy. Sztandarową pracą związaną z tym nurtem w historiografii jest praca W. Zapfa pt. *Wandlungen der deutschen Elite*²⁶. Analizy te zawie-

²³ Ibidem, s. 75.

²⁴ H.D. LASSWELL: *The Comparative Study of Elites*. Stanford 1952; Ch.W. MILLS: *The Power Elite*. New York 1956; W. ZAPF: *Wandlungen der deutschen Elite. Ein Zirkulationsmodell deutsche Führungsgruppen 1919–1961*. München 1965; D. HERZOG: *Politische Karrieren. Selektion und Professionalisierung politischer Führungsgruppen*. Opladen 1975.

²⁵ J. SZTUMSKI: *Elity...*, s. 42. Badania wykorzystane w niniejszej pracy mają charakter opisowy.

²⁶ W. ZAPF: *Wandlungen der deutschen Elite...*, *passim*. Inną pracą na ten temat jest T. SCHNEIDER: *Zur Theorie der Führungsschichten in der Neuzeit*. In: *Deutsche Führungsschichten in der Neuzeit. Eine Zwischenbilanz*. Boppard am Rhein 1980.

rały przede wszystkim ujęcie socjologiczne, które niosło za sobą tworzenie charakterystyk zbiorowości bez szerszego kontekstu historycznego, czyli traktowanie grupy urzędniczej jako osobnego fenomenu²⁷. Nurt *Sozialgeschichte* rozróżniał, jako pojęcia bliskie polskiej definicji słowa „elita”, następujące niemieckie kategorie: *Oberschichten*, *Führungsschichten* oraz *Eliten*. Pierwsze z nich oznacza nie tylko kręgi decyzyjne, ale też wszystkie stanowiska prestiżowe i wpływowe, a także środowiska opiniotwórcze oraz lobbystyczne. Dwa kolejne pojęcia natomiast odpowiadają mniejszym grupom, które charakteryzują się tym, że mają możliwość wpływu na podejmowanie istotnych decyzji. Według W. Zapfa „elitę stanowiła warstwa przywódcza (*Führungsschicht*), tj. wszyscy, którzy ze względu na swą pozycję posiadają możliwości wpływu oraz decydowania o sprawach społecznych”²⁸. Definicja ta bliska jest definicji elity władzy zawartej w standardowym opracowaniu Ch.W. Millsa pod tytułem *Elita władzy*²⁹.

W. Zapf wykorzystuje tę definicję, wyszczególniając różne rodzaje elit: elity partyjne, grupy interesów, grupy opiniotwórcze oraz elity urzędnicze. Zwłaszcza ta ostatnia ma urzeczywistniać cele systemu władzy. Elita władzy jest rozumiana w pracy jako grupa osób, w których rękach znajduje się władza, a więc decyzje podejmowane przez te osoby były dla innych wiążące. W państwie pruskim byli to przede wszystkim wyżsi urzędnicy administracji państwowej. Do grona tak rozumianej urzędniczej elity władzy na Górnym Śląsku w badanym okresie zaliczyć należy: prezydentów rejencji opolskiej, landratów kierujących znajdującymi się na terenie pruskiego Górnego Śląska powiatami, a także nadburmistrzów miast górnośląskich. Osoby te ze względu na niezwykle szeroki zakres kompetencji obejmujący wiele dziedzin, którymi zajmowała się administracja pruska, wywierały rozległy wpływ na życie mieszkającej na Górnym Śląsku ludności. Oprócz rutynowych zadań elita ta realizowała cele władzy, częściowo specyficzne dla tego terytorium, a mianowicie występowanie przeciwko ruchom antypaństwowym, w tym ruchowi polskiemu oraz modernizację społeczno-infrastrukturalną Górnego Śląska.

Ramy badanego w pracy terenu określone są przez granice jednostki administracyjnej – rejencji opolskiej³⁰. W skład tejże rejencji weszły ziemie historycznego Górnego Śląska, które zostały zdobyte przez króla w Prusach Fryderyka Wielkiego w wyniku I wojny śląskiej (1740–1742). W rezultacie kolejnych re-

²⁷ R. KACZMAREK: *Pod rządami gauleiterów...*, s. 14.

²⁸ W. ZAPF: *Wandlungen der deutschen Elite...*, s. 36; R. KACZMAREK: *Pod rządami gauleiterów...*, s. 14.

²⁹ Ch.W. MILLS: *Elita władzy*. Przeł. M. MANELI. Warszawa 1961.

³⁰ Opis rejencji opolskiej można odnaleźć na stronie Encyklopedii Województwa Śląskiego wydanej przez Instytut Badań Regionalnych Biblioteki Śląskiej w Katowicach: J. GRUDNIEWSKI: *Rejencja Opolska*. W: *Encyklopedia Województwa Śląskiego*. T. 1. 2014. http://ibrbs.pl/mediawiki/index.php/Rejencja_opolska (dostęp: 4.06.2016).

form administracyjnych w Prusach teren państwa pruskiego został podzielony na prowincje, a te zaś na okręgi rejencyjne. Na czele prowincji stanął nadprezydent (*Oberpräsident*), na czele okręgów rejencyjnych zaś rejencja jako urząd wraz z prezydentem (*Regierungspräsident*).

Osobną rejencję dla Górnego Śląska planowano utworzyć już w 1808 roku, jednak nie doszło do tego ze względu na oszczędności. 23 września 1808 roku powstała na Śląsku rejencja wrocławska oraz legnicka, które weszły w skład prowincji śląskiej. Rejencja wrocławska objęła początkowo także ziemie górnośląskie będące częścią Prus. Rejencja opolska utworzona została dopiero ustawą wydaną 30 kwietnia 1815 roku, która zaczęła funkcjonować 7 maja 1816 roku³¹.

Rola prezydenta rejencji opolskiej w strukturze administracyjnej była szczególnie istotna. Początkowo wszystkie trzy wydziały tej rejencji zorganizowane były w sposób kolegialny: ważniejsze decyzje podejmowano na posiedzeniach kolegium. W skład kolegium wchodził – oprócz prezydenta rejencji i kierowników wydziałów – nadradcy i radcy rejencyjni (medyczni, budowlani, weterynaryjni i szkolni) oraz asesorowie. Organizowano wspólne posiedzenia dla wszystkich wydziałów bądź tylko dla jednego wydziału. Na zaproszenie prezydenta rejencji w posiedzeniach plenarnych mogli brać udział również landraci. Na posiedzeniach kolegium omawiano istotne sprawy, np.: budżety, sprawozdania kierowane do ministerstw, zarządzenia władz zwierzchnich, zarządzenia wewnętrzne. Prezydent i kierownicy wydziałów (nadradcy rejencyjni) tworzyli prezydium, które mianowało i zwalniało członków kolegium i niższych urzędników, dzieliło czynności m.in., kontrolowało ich pracę, nadzorowało Główną Kasę Rejencyjną, udzielało urlopów, monitorowało działanie podległych urzędów, przygotowywało materiały na obrady kolegium itd. W 1883 roku kolegialność Wydziału I została zniesiona, a zakres jego działania oddano pod bezpośredni zarząd prezydenta rejencji. Odtąd Wydział I nosił miano Wydziału Prezydialnego³².

Najważniejszymi przedstawicielami polityki państwa pruskiego, osobami „niosącymi idee państwa” w powiatach, byli starostowie nazywani w Prusach landratami. Do ich kompetencji należała kontrola nad żandarmerią, nadzorowanie ściągania podatków, a także zatwierdzanie sołtysów w gminach. Landrat przewodniczył również obradom sejmiku powiatowego (*Kreistag*). Wprowadzenie w grudniu 1872 roku we wschodnich prowincjach państwa pruskiego, m.in. na Śląsku, nowej ordynacji powiatowej spowodowało utrwalenie pozycji landratów jako kluczowych przedstawicieli administracji pruskiej na poziomie powiatu. Landrat stał na czele wprowadzonych wówczas nowych organów – wydziałów powiatowych (*Kreisausschüsse*). Podlegał mu również nowo utworzony urząd naczelnika okręgu policyjnego (*Amtsvorsteher*).

³¹ Rejencja opolska istniała do 1945 roku. Do 1919 roku podlegała ona nadprezdydium prowincji śląskiej, a z chwilą utworzenia odrębnej prowincji górnośląskiej w 1919 roku podporządkowano ją nadprezdydium prowincji górnośląskiej w Opolu. Por. ibidem.

³² Ustrój kolegialny wydziałów: II i III, przetrwał do 1933 roku. Por. ibidem.

Nadburmistrzowie, w przeciwieństwie do prezydentów rejencji, należeli do członków administracji samorządowej i była to funkcja o charakterze honorowym. Tytuł ten pojawia się po raz pierwszy w ordynacji miejskiej z 1808 roku. Byli to mianowani przez króla najwyżsi urzędnicy w miastach powyżej 10 tys. mieszkańców³³. W kolejnej ordynacji miejskiej, z 1831 roku, nie ustalono wielkości miast, w których mieli być mianowani nadburmistrzowie, podkreślono jednak, że nominacja następować ma w wyjątkowych sytuacjach. Ponadto w hierarchii administracji miejskiej wraz z nadburmistrzem równolegle mógł funkcjonować zwykły burmistrz, który miał go zastępować³⁴. W okresie Republiki Weimarskiej urząd nadburmistrza został powiązany jeszcze ściślej ze strukturą administracyjną, ponieważ odtąd każda osoba, która kierowała powiatem miejskim, automatycznie otrzymywała ten tytuł.

Bazą źródłową do zbadania niniejszego tematu okazały się przede wszystkim materiały archiwalne. Po wstępnej kwerendzie ustalono, że znajdują się one w zasobie kilku polskich archiwów państwowych (w Katowicach, Opolu i we Wrocławiu) oraz w archiwach niemieckich: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Tajne Archiwum Państwowe Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego) w Berlinie-Dahlem oraz Bundesarchiv (Archiwum Federalne) w Berlinie-Lichterfelde. W Archiwum Państwowym w Opolu przechowywany jest zespół archiwalny Rejencja Opolska zawierający materiały będące wytworem władz rejencyjnych od 1816 do 1945 roku. W części tego zespołu – pozostałości po Biurze Prezydialnym, oprócz materiałów politycznych, znajdują się również teczki osobowe osób zatrudnionych w rejencji (m.in. pracowników poszczególnych wydziałów, a także prezydentów oraz landratów). Zasób ten niestety nie jest kompletny. Zawiera jednak tabelaryczne kwestionariusze osobowe wykorzystane do analizy ilościowej badanej grupy. W tabelach odnotowano takie informacje, jak: nazwisko i imię, data i miejsce urodzenia, nazwisko i stan społeczny rodziców, edukacja szkolna, doświadczenie zawodowe, stosunek do służby wojskowej, stosunki rodzinne, odznaczenia. W szerokim zakresie skorzystano także z zawartych w Biurze Prezydialnym dokumentów dotyczących ruchu polskiego na Górnym Śląsku w celu określenia stosunku doń przedstawicieli elity władzy. W Wydziale I zespołu Rejencja Opolska znajdują się ponadto teczki personalne burmistrzów miast górnośląskich, w tym nadburmistrzów, z których również skorzystano w niniejszym opracowaniu.

Niestety, drugi z podstawowych zespołów – Nadprezydium Prowincji Śląskiej – przechowywany w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, jest zachowany w sposób niekompletny z powodu dużych strat, które powstały podczas II wojny światowej. Z tego zasobu wykorzystano przede wszystkim materiały

³³ Mówi o tym § 144 tejże ordynacji. Por. *Die Städteordnung von 1808 mit der revidirten Städte-Ordnung nach ihren Abweichungen zusammengestellt*. Berlin 1831.

³⁴ Wskazują na to §§ 85, 91, 94 ordynacji miejskiej z 1808 roku. Por. ibidem.

dotyczące nadawania odznaczeń urzędnikom państwowym oraz mianowania nadburmistrzów w prowincji śląskiej. Materiały te szczególnie użyteczne okazały się w ustalaniu sposobu funkcjonowania administracji samorządowej na szczeblu miast i powiatów miejskich w rejencji opolskiej.

W mniejszym stopniu przydatne dla niniejszej pracy były materiały przechowywane w Archiwum Państwowym w Katowicach. Wykorzystano tu następujące zespoły: Starostwo Powiatowe w Lublińcu, Starostwo Powiatowe w Tarnowskich Górach oraz Starostwo Powiatowe w Pszczynie.

W Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem znajduje się zasób byłego archiwum dokumentów przechowywanych w Zentrales Staatsarchiv (Centralne Archiwum Państwowe) w Merseburgu³⁵. Archiwum to w swoim zasobie przechowuje dokumenty będące wytworem m.in. centralnych urzędów państwa pruskiego, takich jak ministerstwa czy rada ministrów. Rejencje podlegały ministrowi spraw wewnętrznych, a w części – ministrowi finansów. Właśnie te zespoły³⁶ objęła początkowo kwerenda archiwalna, która później została rozszerzona również na inne zespoły znajdujące się w Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. W zespole Ministerium des Innern skorzystano zwłaszcza z akt dotyczących poszczególnych powiatów górnośląskich (Tit. 135d), a także z akt personalnych członków późniejszej elity władzy na Górnym Śląsku, które wydzielone są w odrębnej grupie (Personalakten). Z zespołu Ministerstwo Finansów wykorzystano dokumenty dotyczące m.in. propozycji awansowania na wyższe stanowiska poszczególnych urzędników. Dalsza kwerenda w Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz objęła dwa powiązane ze sobą zespoły: Geheimes Zivilkabinett (Tajny Gabinet Królewski)³⁷, a także Staatsministerium (Rada Ministrów państwa pruskiego)³⁸. Akta pierwszego z wymienionych zespołów posłużyły do stworzenia bazy danych urzędników górnośląskich, którzy zostali zaliczeni do grona elity władzy. Ich sylwetki, wraz z informacjami dotyczącymi ich rodziny i wcześniejszej kariery zawodowej, były przedstawiane królowi do zatwierdzenia w pismach wysyłanych przez Radę Ministrów. W przywołanym zespole ponadto znajdowały się dokumenty dotyczące funkcjonowania samej rejencji opolskiej. Z zespołu Staatsministerium zaczerpnięto protokoły obrad Rady Ministrów dotyczących mianowania poszczególnych osób na stanowiska landratów i prezydentów rejencji opolskiej. Skorzystano również z zawartych w zespole sprawozdań na temat sytuacji, także politycznej, w rejencji opolskiej, które do Rady Ministrów przesyłane były przez prezydentów rejencji. Inne zespoły z zasobu Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz były użyteczne w mniejszym

³⁵ Zob. http://www.gsta.spk-berlin.de/geschichte_und_gegenwart_431.html (dostęp: 4.06.2016).

³⁶ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz [dalej: GStAPK], I. Hauptabteilung [dalej: I. HA], Rep. 77: Ministerium des Innern; GStAPK, I. HA, Rep. 151: Finanzministerium.

³⁷ GStAPK, I. HA, Rep. 89a: Geh. Zivilkabinett, jüngere Periode.

³⁸ GStAPK, I. HA, Rep. 90a: Staatsministerium, jüngere Registratur.

stopniu. Wykorzystano akta zespołu Prüfungskommission für höhere Verwaltungsbeamte (Komisja Egzaminacyjna dla Wyższych Urzędników Administracji)³⁹ oraz Kultusministerium (Ministerstwo Oświaty)⁴⁰, w których znajdują się sprawozdania dotyczące spraw szkolnych w rejencji opolskiej przesyłane przez prezydentów rejencji na ręce pruskiego ministra oświaty.

W Bundesarchiv w Berlinie-Lichterfelde przechowywany jest zespół archiwalny pod nazwą Alte Reichskanzlei (Stara Kancelaria Rzeszy), w którym znajdują się dokumenty dotyczące m.in. kwestii polskiej na Górnym Śląsku, stanowiącej na początku XX wieku problem ogólnoniemiecki. Wykorzystano tutaj sprawozdania na temat rozwoju tego ruchu, które kierowane były do Berlina przez prezydentów rejencji opolskiej⁴¹.

Do rozdziału o wpływie elity władzy na szczególne procesy zachodzące na Górnym Śląsku podstawą źródłową stała się prasa górnośląska. Ona bowiem w o wiele większym stopniu niż materiały archiwalne, będące wytworem instytucji, opisywała kontrowersyjne z jej punktu widzenia wydarzenia, których bohaterami byli członkowie górnośląskiej elity władzy. Najważniejsze były gazety, które nie prezentowały programu rządu pruskiego. Chodzi tu przede wszystkim o tytuły prasy polskojęzycznej („Katolik”, „Górnoślązak”, „Kurier Śląski”). Oprócz nich objęto kwereudą także liczne tytuły prasy niemiecko-języcznej ukazujące się w Prusach i w prowincji śląskiej, takie jak: „Schlesische Zeitung”, „Oberschlesische Volkszeitung”, „Die Oberschlesische Volksstimme”. Osobną grupą czasopism, które wykorzystano, np. w podrozdziale dotyczącym stosunku przedstawicieli elit władzy do procesów industrializacyjnych i modernizacyjnych na Górnym Śląsku, były wydawane przez landratury czasopisma urzędowe (*Kreisblatt*).

Metodę przyjętą do analizy elity władzy oparto przede wszystkim na teorii idealnej biurokracji autorstwa M. Webera, którą opisał w książce *Gospodarka i społeczeństwo* (*Wirtschaft und Gesellschaft*)⁴². Praca ta pisana była niedługo po zakończeniu badanego okresu i upadku monarchii w Prusach. Jest ona uważana za największe dokonanie socjologii niemieckiej oraz za najogólniejszą i najpełniejszą syntezę poglądów tego badacza. Ukazane są w niej poszczególne elementy „socjologii rozumiejącej”, m.in. wyjaśnienie wpływu biurokracji na funkcjonowanie nowoczesnego państwa. Pojęcie „elita władzy” zostało po raz pierwszy użyte w książce Ch.W. Millsa pod tym samym tytułem, wykorzystane w niniejszej pracy⁴³.

Tematyka niemieckich elit władzy w okresie Cesarstwa Niemieckiego poruszana była przede wszystkim przez historyków niemieckich i zachodnioeuropejskich, jako część zagadnienia odnoszącego się do szczególnej drogi historycz-

³⁹ GStAPK, I. HA, Rep. 125: Prüfungskommission für höhere Verwaltungsbeamte.

⁴⁰ GStAPK, I. HA, Rep. 76: Kultusministerium.

⁴¹ Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde R 43: Alte Reichskanzlei, I, 1.13, Innere Angelegenheiten.

⁴² M. WEBER: *Gospodarka i społeczeństwo*...

⁴³ Ch.W. MILLS: *Elita władzy*...

nego rozwoju Niemiec. Już w latach 70. XIX wieku na terenie RFN powstały prace charakteryzujące urzędników z różnych terenów państwa pruskiego (m.in. z Prus Wschodnich i Zachodnich, Pomorza, Nadrenii, a także z Westfalii)⁴⁴. Dobór badanych grup był w każdym przypadku inny, jednak do tej pory nie połączono żadnej grupy z metodologicznym pojęciem elity władzy.

W podjętych badaniach przeanalizowano także opracowania ogólniejsze, dotyczące udziału junkrów⁴⁵ w pruskiej administracji⁴⁶. Publikacją, która obejmuje różne grupy urzędnicze i analizuje je, biorąc pod uwagę różne kryteria, jest *Serviteurs de l'État. Les élites administratives en Prusse de 1871 à 1933* autorstwa Marie-Bénédicte Vincent⁴⁷. Ukazano w niej duże różnice pomiędzy urzędnikami pochodzącymi z Prus Zachodnich i Wschodnich.

Przydatne do napisania prezentowanej pracy okazały się również artykuły pochodzące z czasopism niemiecko- i anglojęzycznych, wydawane po zakończeniu II wojny światowej. Miały one charakter syntetyczny bądź były klasycznymi *case study* i dotyczyły w większości zagadnień urzędniczych i ogólnopruskich. Kwerenda przeprowadzona w celu zdobycia potrzebnych informacji objęła elektroniczne platformy będące zbiorami artykułów publikowanych w popularnych czasopismach naukowych, takie jak np. JSTOR⁴⁸. Odpowiednie artykuły wyszukiwano również poprzez inne serwisy internetowe, np. EBSCO.

---

⁴⁴ A. ANDERHUB: *Verwaltung im Regierungsbezirk Wiesbaden 1866–1885*. Wiesbaden 1971; Ch. EIFERT: *Zum Wandel einer Funktionselite. Brandenburgische Landräte im 19. Jahrhundert*. In: *Adel und Staatsverwaltung in Brandenburg im 19. und 20. Jahrhundert. Ein historischer Vergleich*. Hrsg. K. ADAMY, K. HÜBENER. Berlin 1996, s. 41–66; L.W. MUNCY: *The Prussian Landräte in the Last Years of the Monarchy. A Case Study of Pomerania and the Rhineland in 1890–1918*. „Central European History” 1973, No. 6, s. 299–338; A. WIEN: *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Danzig (1870–1920)*. Köln–Berlin 1974.

⁴⁵ Mianem junkrów określa się wielkich posiadaczy ziemskich na terenach na wschód od Łaby. Osoby te często wywodziły się z miejscowej arystokracji oraz miały duży wpływ społeczny na lokalne środowisko.

⁴⁶ L.W. MUNCY: *Junker in the German Administration Under William II*. Providence 1944.

⁴⁷ M.B. VINCENT: *Serviteurs de l'État: les élites administratives en Prusse de 1871 à 1933*. Paris 2006.

⁴⁸ Spośród tego typu artykułów wymienić można: M.L. ANDERSON, K. BARKIN: *The Myth of the Puttkamer Purge and the Reality of the Kulturkampf. Some Reflections on the Historiography of Imperial Germany*. „Journal of Modern History” 1982, No. 54, s. 647–686; R. ARON: *Social Structure and the Ruling Class*. „The British Journal of Sociology” 1950, No. 1, Vol. 2, s. 126–143; J. BREUILLY: *Modernisation as Social Evolution: The German Case 1800–1880*. „Transactions of the Royal Historical Society” 2005, Vol. 15, s. 117–147; S. FULLER: *The Public Intellectual as Agent of Justice. In Search of a Regime*. „Philosophy & Rhetoric” 2006, No. 2 (39), s. 148–157; K. JARAUSCH: *The Social Transformation of the University. The Case of Prussia 1865–1914*. „Journal of Social History” 1979, No. 4 (12), s. 609–636; J. KOCKA: *Grossunternehmen und der Aufstieg des Manager-Kapitalismus im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert. Deutschland im internationalen Vergleich*. „Historische Zeitschrift” [dalej: HZ] 1981, Bd. 232, s. 39–60; R. MAYNTZ: *Max Weber Idealtypus der Bürokratie und die Organisationssoziologie*. „Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie” 1965, Jg. 17, s. 91–100.